

Лариса Йовенко

КОНЦЕПТИ ГЕРОЇКИ ЧАРІВНОЇ КАЗКИ

У статті акцентується увага на концептуальному баченні змісту понять «героїзм», «героїчний», «героїка» в контексті українських народних чарівних казок, досліджується міфологічне підґрунтя героїки означеного фольклорного жанру, з'ясовується природа казкового героїзму. Констатується, що він має інше змістове навантаження, ніж героїзм епічної поезії. Розвідка містить аналіз окремих образів позитивних героїв чарівних казок.

Ключові слова: героїзм, морально-етичні цінності, фольклор, українська народна чарівна казка.

Сучасні трактування змісту і сутності понять «героїзм», «героїчний», «героїка» часто враховують позиції й концепти, початки яких знаходимо в традиційних фольклорних текстах. Цікавими в контексті дослідження цього питання є концепти героїки в українських народних чарівних казках.

Чарівна казка стає об'єктом спеціальних наукових досліджень літературознавців, педагогів, психологів, фольклористів, культурологів, починаючи з ХІХ ст. Велика роль у студіюванні казки належить структуралістам Є. Мелетинському, В. Проппу, В. Топорову, представникам психологічної школи – К.-Г. Юнгу, К. Естес та ін. Міфологеми, художні особливості чарівних казок досліджували В. Бахтін, Ф. Вашук, А. Веселовський, В. Давидюк, Л. Дунаєвська, Д. Лихачов, О. Нікіфоров, Н. Сивачук, М. Чумарна тощо. Виховний потенціал цього фольклорного жанру відзначали О. Духнович, С. Русова, В. Сухомлинський, Н. Сивачук, Є. Сявакко, М. Стельмахович, І. Франко та ін.

На думку фольклористів, казки походять з міфів, зокрема В. Гнатюк писав: «Коли в ХІХ столітті учені звернули увагу на казки, зараз винирнуло питання, звідки вони взялися і як пояснити велику подібність поодиноких казок у різних народів. Зразу вважали їх за винахід середньовічних трубадурів та арабів. Потім висловлювався погляд, що міфологія однієї епохи переміняється в поезію дальшої епохи, а поезія в казки ще дальшої. Тому казки належить уважати за наймолодшу форму міфів» [2, с. 206–207]. Л. Білецький вважав, що «казка є ні що інше, як старовинні міфи, що витворилися і перейшли на землю ще за часів індоевропейських. Міфічне зерно залилося цілим як головний мотив, як сенс казки...» [1, с. 247].

Метою статті є висвітлення змістового наповнення героїки чарівної казки в контексті міфологічних уявлень наших пращурів.

У тому, що казка, колядка тощо містять елементи родового міфологізму, впевнений О. Найден. Вчений виокремлює такий чинник, як сприйняття родовим міфологізмом часу, який має неоднорідний, або розтягнутий, або ущільнений характер і витікає із злиття спільного та одиничного в одному нерозривному зв'язку [9, с. 143].

Для міфологічного часу відсутнє питання про початок або кінець часу, «ось чому в міфологічній картині світу все одно звідки починати дію і на якій точці її закінчувати» [5, с. 33].

Елементи родового міфологізму з часом не зникли, їх рудименти наявні не тільки у фольклорі, а і в нашій підсвідомості. Інакше людина не змогла б адаптуватися у світі фольклору, сприйняти в ньому все надприродне як певну реальність, певну фольклорну дійсність. Однак фольклор щодо своєї структури і поетики заснований не тільки на часово-просторових критеріях родового міфологізму, а й на специфіці його епічних уявлень. Останні на зміну безособовим колективістським засадам принесли індивідуальний початок, який частково змінив поетику творів, вивів на чільне місце героя-воїна, який стає ініціативно-дійовим фактором сюжету [9, с. 144].

Епічний час є наслідком змін, які відбувалися в общинно-родовій формації. Патріархат, за переконанням О. Лосева, «висунув на перший план героїчну особистість у вигляді чоловічого індивіда» [5, с. 40]. Соціально-економічні чинники вимагали так званої емансипації окремого індивіда від общинно-родового способу мислення і поведінки. У бінарній опозиції «індивідуальне/колективне» перше поняття значною мірою активізувалося, що дало змогу героїчній особистості в діях виказувати певну самостійність та ініціативу. На ранніх етапах це ще не було справжнім відокремленням окремого індивіда від родової общини, яка його породила. Це було поки що тільки таке відокремлення себе від родової общини, «котре не тільки не заважало існуванню общинно-родових авторитетів, а й, навпаки, цілком їх підтримувало і розвивало» [5, с. 40]. Інакше кажучи, це був общинно-родовий індивідуальний героїзм, коли людина ще не осмислює себе існуючою окремо від общини і ще продовжує бути носієм її авторитету. Такий героїзм живиться силами родової общини і спрямований на її захист. Означений героїзм, на думку О. Лосева, «поки що тільки епічний, оскільки герой поціновує не своє внутрішнє «я», але стурбований тільки загальними інтересами всієї своєї родової общини або всього свого племені» [5, с. 41].

За переконанням вчених, творці чарівної казки вже не мислили міфологічно в повному сенсі, але активність чарівних сил, що зумовлювало відносну пасивність людської особистості, лягла в основу художньої форми чарівної казки, казкової естетики тощо [7; 8]. Магічні сили в казці діють вже не автоматично, вони стали втіленням соціальних сил, що захищають справедливість. Щасливе закінчення казки вже

втратило магічну основу і почало виражати віру в її перемогу. Чарівні помічники в казці допомагають герою не тому, що він точно виконує магічні приписи, а через співчуття його горю, вдячності за його доброту, милосердя, терпимість.

В. Давидюк виділяє причини пригод героя у казках:

а) він відправляється у тридев'яте царство з метою визволення братів, сестер, матері, коханої чи ще когось;

б) просто іде світ за очі, бо дурний і внаслідок цього мусить терпіти знущання з боку старших братів [3, с. 62–63].

У казках герою часто потрібно витримати боротьбу із супротивником. Найбільш яскрава її форма – змієборство. Мотив змієборства є міжнародним, але українська казка ілюструє його в дуже яскравій і розгорнутій формі.

На думку В. Проппа, змії є найбільш складним і таємничим образом світового фольклору і світової релігії й перебуває з героєм казки у певному взаємозв'язку. Ця фігура розпочинається «десь за межами оповіді... почалася раніше, ніж починається оповідь» [10, с. 216]. Вчений робить висновок, що мотив змієборства розвинувся з мотиву поглинання і що найдавнішою формою змія є змії-поглинач. Цей образ на певній стадії розвитку людства використовувався для здійснення обрядів ініціації. Хлопця нібито поглинала змієподібна істота, в череві якої він ритуально помирав, а потім відроджувався в новій якості – ставав юнаком. Вірили в те, що перебування у шлунку звіра дає людині владу над ним. Той, хто успішно проходив випробовування, на думку древніх, ставав вправним мисливцем.

Н. Сивачук вказує на те, що саме співставлення образів змії та коня привело до появи міфологічного образу змія-дракона, ящюра з головою коня та тілом змії. Таким крилатим є Змії Горинич та Тугарин-змії. Цікаво, що в українських казках є змії жіночого роду: Зміючка Оленка, Зміївна. Змії – володар і хранитель підземних вод – поступово стає символом вселенського зла, антиподом Добра. Зло, як відомо, багатоліке, і тому казковий Змії має декілька голів, які по черзі нищать герої-добротворці [10, с. 227].

Змія, як втілення зла, «зустрічається не тільки в образах три-, шести-, дев'яти- і дванадцятиголового змія, але і в людській подобі, і в образах тварин («Залізний вовк»), він перетворюється в коня, в птаха, в рибу, навіть у вуздечку та інші речі. Зло стає всюдисущим і всепроникним. Воно проникає в саму людину, зсередини розтліває її душу, спокушає всіма земними благами. А людина не завжди розрізняє, де є світло Божої істини, а де вона попадає в сіті, розставлені спокусником роду людського. Боротьба між світлими і темними силами, між життям і смертю точиться, мабуть, від початку світу, і казка фіксує цю непримиренну боротьбу» [11, с. 18].

З розвитком людства спорідненість із змієм набула суто магічного характеру, враховуючи той факт, що, за світоглядом древніх, мисливець-змій мав надзвичайну владу над тваринами. Із розвитком землеробства причетність до змія впливала на функцію родючості. Вірили в те, що із шлунка змія були добуті огонь, «перші плоди землі», гончарні вироби тощо. Добрий змій, змій-дарувальник є першим ступенем змія, який має здатність переходити у свою протилежність. Тобто, дуалізм у поглядах на змія виникає у процесі розвитку світоглядних уявлень про нього. «Є не два різних змія, а два ступеня його розвитку», – зазначає В. Пропп [9, с. 232].

Згодом, коли міф відокремлюється від обряду, зміст останнього починає забуватися, і з часом носії міфу навіть не пам'ятають про існування обряду. За таких обставин ідея поглинання героя втрачає свій сенс. «Герой у таких випадках не набуває ніяких магічних якостей. Навпаки, у поглинанні він бачить ворога й убиває його після поглинання, убиває його, перебуваючи в його шлунку, вражає його зсередини. Тут і криється початок змієборства» [9, с. 233].

З часом змій і змієборець зовсім розмежовуються, стають справжніми ворогами. Змій, являючи собою alter ego героя, вже функціонує як істота потойбічна, хтонічна, представник іншого світу. Він у різних подобах і найменуваннях прилітає з тридев'ятого царства, з моря, злітає з гір, виповзає із води і землі. Під час боротьби із героєм змій намагається вбити його в землю, ніби прагне повернути його до витоків, у потойбіччя. Здобувши перемогу над чудовиськом, герой фактично позбувається свого іншого «я», яке через обряд було пов'язане зі світом мертвих. Потреба позбутися цього «я» стає основою казкового сюжету, а винагородою за це позбавлення – одруження на царівні.

Слід зазначити, що відповідно до суті міфологічних і казкових архетипів, запропонованих К.-Г. Юнгом, світло, свідомість і культура та інші опозиції виникають при розділенні батьків, батька і матері. Аналізуючи ідеї К.-Г. Юнга і його послідовника Е. Ноймана, Є. Мелетинський стверджує, що «відокремлення свідомого «я» від несвідомого виражається архетипом боротьби. Розуміння батьків сином аналогічне боротьбі з драконом. «Я» стає героєм, який в принципі є архетипічним предтечею людства в цілому... Битва з драконом – це битва з першими батьками, у тому числі з батьком, який є представником закону і порядку, проти котрого може повстати син» [6, с. 6]. У героїзмі, зазначає вчений, рішуче перемагає чоловічий першопочаток, що має духовний характер: «через битву з драконом здійснюється трансформація героя, сенс якої у народженні вищої форми особистості» [6, с. 6].

Така «трансперсональна домінанта» (Е. Нойман) як світло має тенденцію перетворюватися в блискавку і меч, а гора, пагорб, підвищення – у возвеличення над переможеним ворогом. Звідси, за Є. Мелетинським, близько до архетипу войовничого героя – переможця

дракона. Перемога усвідомлюється як духовно-очисна [6, с. 11].

Не беремося висловлювати власні судження з приводу вище-окреслених міркувань, зазначимо лише, що вони наведені для якнайточнішого дослідження критеріїв розгляду міфологічних і казкових сюжетів й мотивів у цьому дослідженні. Вони розуміються саме як міфологічні, казкові, а не як фактори формування людської психіки, свідомості і самосвідомості.

Слідкуючи за розвитком казкових сюжетних ліній, можна зафіксувати функцію бою або боротьби і перемоги. Перемогою над змієм обумовлене і визволення викраденої нареченої, що, на думку В. Проппа, є парним до функції викрадення [9, с. 217]. І дійсно, якщо об'єкт пошуків – будь-який предмет, річ, то після її отримання, йде, зазвичай, повернення. Бій чи боротьба в даних випадках є не обов'язковим елементом. Знайдення людини, матері, дівчини є результатом перемоги. Проте, в тих випадках, коли боротьби немає, потрібний предмет повинен бути якимось узятий і увезений. Щодо форми його отримання, то вона в переважній більшості являє собою викрадення. Все завдання героя виявляється в тому, аби перехитрити охоронців, заспокоїти чи усипити змій, левів та ін.

Викрадення – не єдина, але найбільш поширена форма розв'язки. Володіючи чарівними засобами, герой отримує перемогу. Потрібна людина викрадається, зачарований розчаровується, мертвий оживає, полонений звільнюється. Саме тут герой і виявляє власне героїство, свою хитрість, кмітливість, мудрість, спритність. Те, що все це здійснюється за допомогою чарівних засобів, в будь-якому випадку не зменшує його героїзму. Це особливий, специфічний казковий героїзм, який відрізняється від героїзму епічної поезії і носить дещо інший характер.

«Зовсім інший тип героя виникає в чарівній казці, яка, на відміну від епосу, веде від космічного не до громадського і державного, а до сімейного й соціального. І на цьому шляху, незважаючи на всю нейтральність характеру казкових персонажів, процес персоналізації заходить, як не дивно, далі незважаючи на більшу пасивність казкового персонажу», – пише Є. Мелетинський [7, с. 211]. У казці герой часто зображується зі своїми супротивниками і задрісниками, які намагаються привласнити собі його перемоги і нагороди. Встановлення у кінцівці факту, хто є істинний герой, займає важливе місце у казці. Якщо в епосі божественне походження героя і володіння чарівною силою прийшли на зміну богатирській енергії, сміливості, силі, то в народній казці сила і удача втілилася в чудесних предметах, що діють фактично замість героя.

Відповідно до активності персонажів Є. Мелетинський виділяє два типи героїв чарівних казок: відносно активний, що віддалено нагадує епічний, і власне казковий, пасивний. Ця пасивність частково відображає активність магичних сил [6, с. 27].

«Низький» герой, який спочатку не подає надій, поступово виявляє

власну героїчну сутність, перемагає ворогів і супротивників. Початковий низький статус героя може отримати соціальне забарвлення, звичайно у межах родини: сирота, молодший син, молодша дочка і т.п. Соціальне приниження долається підвищенням соціального статусу в результаті випробовувань, що передують шлюбному союзу з царівною, царевичем і отриманням «півцарства».

Яскравими барвами вимальовуються також і образи помічників казкового головного героя. Серед них, перш за все, потрібно згадати жіночі образи – наречених, суджених, обіцяних герою в дружини або ж вірну дружину, яка своїми порадами чи діями допомагає йому здійснити подвиг. Іноді героєві допомагає добрими порадами чи магічними предметами старенька бабуся-чарівниця, що звичайно проживає у лісі, в хащах.

У центрі казок, де переважає героїчний компонент, образи богатирів Котигорошка, Сученка, Чабанця. Їхні вчинки спрямовані на подвиг, на двобій із силами зла (Змій) в ім'я щастя інших людей (батька, матері, сестри, братів, земляків). Серед героїчних казок значна кількість має виразний історичний мотив, їх герої оспівані в літописах (Ілля Муромець, Кирило Кожум'яка). У таких зразках зустрічаються описи чи згадки про напади турків, татар, тобто дійсні події минулого. Інші твори позбавлені конкретного історичного підґрунтя, бо подають події як можливі, позачасові, що відбуваються «у тридев'ятому царстві», «за високими горами, за глибокими морями» тощо.

Таким чином, казковий героїзм відрізняється від героїзму епічної поезії і характеризується наявністю у головного персонажа не стільки сили, міцності, а й хитрості, кмітливості, чарівних помічників. Кожна історична епоха накладала певний відбиток на ідейно-художню систему образів. У процесі удосконалення трудової діяльності людини, пізнання законів природи, під впливом наукових відкриттів, технічних досягнень анімізм, тотемізм та фетишизм втрачали свою суть і набували характеру поетичного вимислу, де вже возвеличується герой-добротворець, поборник правди. Подальшого розвитку очікує проблема зв'язку національної ідеології «герой» з такими духовними домінантами, як антеїзм, софійність, індивідуалізм, кордоцентризм, інтровертизм, релігійність тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Білецький Л. Основи української літературно-наукової критики / Л. Білецький. – К. : Либідь, 1998. – 408 с.
2. Гнатюк В. Передмова до збірника народних казок «Баронський син в Америці» / В. Гнатюк // Вибрані статті про народну творчість. – К. : Наук. думка, 1966.
3. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору /

- В. Ф. Давидюк. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. – 310 с.
4. Лановик М. Українська народна словесність : посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів / М. Лановик, З. Лановик. – Львів : Літопис, 2000. – 614 с.
 5. Лосев А. Ф. Античная философия истории / А. Ф. Лосев. – М. : Издательство «Наука», 1977. – (Из истории мировой культуры). – 206 с.
 6. Мелетинский Е. М. О литературных архетипах / Е. М. Мелетинский / Российский государственный гуманитарный университет. – М., 1994. – 136 с.
 7. Мелетинский Е. М. Герой волшебной сказки / Е. М. Мелетинский. – М. – СПб. : Академия исследований культуры, традиция, 2005. – 250 с.
 8. Найден О. С. Образ воїна в українському фольклорі: Семантичні та образні аспекти / О. С. Найден. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2005. – 260 с.
 9. Пропп В. Я. Русская сказка / В. Я. Пропп // Собрание трудов / научная редакция, комментарии Ю. С. Рассказова. – М. : Издательство «Лабиринт», 2000. – 416 с.
 10. Сивачук Н. Український дитячий фольклор : підручник / Н. Сивачук. – К. : Деміур, 2003. – 288 с.
 11. Чумарна М. Мандрівка в українську казку / М. Чумарна. – Львів : Каменярь, 1994. – 79 с.